

УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА
Київська православна богословська академія
Інститут церковної історії

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
Національний заповідник «Софія Київська»

ПРАВОСЛАВ'Я В УКРАЇНІ

*Збірник статей.
До 400-річчя з часу
відновлення
православної
ієрархії Київської
митрополії
Єрусалимським
патріархом
Феофаном*

Київ – 2020

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- Митрополит Київський і всієї України ЕПІФАНІЙ**,
доктор наук з богослів'я, професор – співголова редколегії;
Митрополит Львівський і Сокальський ДИМИТРІЙ (Рудюк),
доктор церковно-історичних наук, професор – співголова редколегії;
протоієрей Олександр ТРОФИМЛЮК,
доктор наук з богослів'я, професор – співголова редколегії;
Георгій Володимирович ПАПАКІН,
доктор історичних наук – співголова редколегії;
Неля Михайлівна КУКОВАЛЬСЬКА, генеральний директор Національного
заповідника «Софія Київська» – співголова редколегії;
Віктор Анатолійович БРЕХУНЕНКО, доктор історичних наук, професор;
Ігор Борисович ГИРИЧ, доктор історичних наук;
протоієрей Віталій КЛОС, доктор наук з богослів'я, професор;
Вячеслав Васильович КОРНІЄНКО, доктор історичних наук;
протоієрей Костянтин ЛОЗІНСЬКИЙ, доктор наук з богослів'я, професор;
протоієрей Юрій МИЩИК, доктор історичних наук,
доктор церковно-історичних наук, професор;
Валентина Миколаївна ПІСКУН, доктор історичних наук, професор;
Ірина Миколаївна ПРЕЛОВСЬКА, доктор історичних наук,
доктор церковно-історичних наук, професор;
Олександр Назарович САГАН, доктор філософських наук, професор;
Віталій Володимирович ШЕВЧЕНКО, доктор філософських наук, професор;
Дмитро Сергійович ГОРДІЄНКО, кандидат історичних наук;
протоієрей Ярослав РОМАНЧУК, кандидат наук з богослів'я, доцент;
Святослав Михайлович ЧОКАЛЮК, кандидат наук з богослів'я, професор.

П-68 **Православ'я в Україні**. До 400-річчя з часу відновлення православної ієрархії Київської митрополії Єрусалимським патріархом Феофаном: Збірник статей / Під ред. д. н. з богосл., проф., Митрополита Київського і всієї України Епіфанія; д. н. з богосл., проф., прот. Олександра Трофимлюка; д. церк.-іст. н. проф., Митрополита Львівського і Сокальського Димитрія (Рудюка); д. іст. н. Г. В. Папакіна; Н. М. Куковальської та ін. – К., 2020. – [Вип. X]. – 708, [2] с.

ISBN 978-966-02-9587-2

Рекомендовано до друку

*вченою радою Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
(протокол № 9 від 10 грудня 2020 року)
вченою радою Київської православної богословської академії
(протокол № 3 від 24 грудня 2020 року)*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 23584-13424Р від 27 вересня 2018 р.

- © Київська православна богословська академія, 2020
- © Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2020
- © Автори статей, 2020

ЗМІСТ

ЗВЕРНЕННЯ БЛАЖЕННІЙШОГО ЕПІФАНІЯ, МИТРОПОЛИТА КИЇВСЬКОГО І ВСІЄЇ УКРАЇНИ, ПРЕДСТОЯТЕЛЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ УКРАЇНИ ДО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	9
---	----------

БОГОСЛІВ'Я

<i>священик Андрій МАЛАНЯК</i> ЛЮДИНА ЯК ОСНОВОПОЛОЖНА СКЛАДОВА ЕККЛЕСІЇ	17
--	-----------

КИЇВ – ДРУГИЙ ЄРУСАЛИМ

<i>Надія НІКІТЕНКО.</i> СОБОР СВЯТОЇ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ ЯК ОБРАЗ НОВОГО ЄРУСАЛИМА	26
--	-----------

<i>Мар'яна НІКІТЕНКО</i> ЄРУСАЛИМСЬКИЙ ТОПОС ТА ДЕРЖАВНИЦЬКО- РЕПРЕЗЕНТАТИВНІ ІДЕЇ У ЗАБУДОВІ ДАВНЬОГО КИЄВА	36
--	-----------

КОЗАЦТВО ТА ЦЕРКВА

<i>Митрополит Дмитрій РУДЮК</i> СВЯТИЙ БЛАГОВІРНИЙ ГЕТЬМАН ПЕТРО КОНАШЕВИЧ- САГАЙДАЧНИЙ І ЙОГО РОЛЬ У ВІДНОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ІЄРАРХІЇ 1620/21 РР.	47
--	-----------

ЦЕРКОВНА ІСТОРІЯ

Протоієрей Михайл ЙОСИФЧУК

**СВЯТИЙ РІВНОАПОСТОЛЬНИЙ ПРАВИТЕЛЬ
РУСИ-УКРАЇНИ ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ:
АНАЛІЗ ДЕРЖАВНОГО СТАТУСУ** 61

Олена РУСИНА

**СУПРАСЛЬСЬКИЙ МОНАСТИР В УКРАЇНСЬКОМУ
ДУХОВНОМУ КОНТЕКСТІ XVI–XVII СТ.** 72

Микола ШКРІБЛЯК, Ахрієпископ Паїсій (Володимир КУХАРЧУК)

**ВІДНОВЛЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ІЄРАРХІЇ ТА
СПЕЦИФІКА ЇЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ У ДИХОТОМІЇ
ПОЛЬСЬКО-МОСКОВСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ** 84

Валентина ЛОСЬ

**ТЯГЛІСТЬ ТРАДИЦІЙ: РОЗВИТОК ДАВНІХ
ПРАВОСЛАВНИХ КУЛЬТІВ В УНІАТСЬКІЙ ЦЕРКВІ
(ВОЛИНЬ, XVIII СТ.)** 97

Валентин КРИСАЧЕНКО

**ДІЯННЯ АРХИМАНДРИТІВ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ
ЛАВРИ В ОБОРОНІ ЄДНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ
(КІНЕЦЬ XVI – ПОЧАТОК XVII СТ.)** 108

Протоієрей Михайл ЙОСИФЧУК

**ДЕРЖАВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА ЛОТОЦЬКОГО
НА ЧОЛІ ПОСОЛЬСТВА У ТУРЕЧЧИНІ 1918–1920 РР.
У СПРАВІ ВИЗНАННЯ АВТОКЕФАЛІЇ УКРАЇНСЬКОЇ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ** 127

Диякон Микола РУБАН

**ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ОБСТАВИНИ
ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ ЄПАРХІЙ УКРАЇНСЬКОЇ
СИНОДАЛЬНОЇ ЦЕРКВИ НА ДОНБАСІ (1919–1926)** 147

Оксана ВИСОВЕНЬ

**ВИКОРИСТАННЯ ТОТАЛІТАРНИМ РЕЖИМОМ
РЕПРЕСИВНОЇ ПСИХІАТРІЇ У БОРОТБІ З
ВІРУЮЧИМИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.** 162

БІОГРАФІСТИКА. ПОСТАТІ В ІСТОРІЇ ЦЕРКВИ

Олена ЯСИНЕЦЬКА

**ІНГІГЕРДА – ПРИНЦЕСА ШВЕДСЬКА,
ВЕЛИКА КНЯГИНЯ КИЇВСЬКА 173**

Валерій ЛАСТОВСЬКИЙ.

**ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПОЛИТА ТИМОФІЯ ЩЕРБАЦЬКОГО
ТА КИЇВСЬКА МИТРОПОЛІЯ: ІСТОРІОГРАФІЯ 198**

Вячеслав КУЗНЄЦОВ

**ЖИТТЯ ТА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ЗАСЛУЖЕНОГО ПРОФЕСОРА ЦЕРКОВНОГО ПРАВА
ОЛЕКСІЯ СТЕПАНОВИЧА ПАВЛОВА
(24.05.1832–28.08.1898) 205**

Павло ЯМЧУК

**МИТРОПОЛИТ ВАСИЛЬ ЛИПКІВСЬКИЙ: ДУХОВНИЙ
МИСЛИТЕЛЬ І ФУНДАТОР УАПЦ 223**

Лідія НЕСТЕРЕНКО

**ТРАГІЧНА ДОЛЯ СВЯЩЕНИКА
ВАСИЛЯ АНДРІЄВСЬКОГО 238**

ДЖЕРЕЛА. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. ІСТОРІОГРАФІЯ

Наталія СОЛОНСЬКА

**ФРЕСКИ ТА МОЗАЇКИ КИЇВСЬКОГО СОФІЙСЬКОГО
СОБОРУ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ДЛЯ АТРИБУЦІЇ
ФОНДУ ЙОГО БІБЛОТЕКИ ХІ СТОЛІТТЯ 247**

Микола КАЛИХЕВИЧ

**ПРО ГРАМОТУ МИСАЇЛА, МИТРОПОЛИТА
КИЇВСЬКОГО, ДО ПАПИ СИКСТА IV /
Публікація Дмитра ГОРДІЄНКА 266**

Протоієрей Юрій МИЦИК, Інна ТАРАСЕНКО

**З «КНИГИ-АРХІВУ» СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО
МГАРСЬКОГО МОНАСТІРЯ XVII–XVIII СТ.
(ЛОХВИЦЯ) 320**

Вячеслав КОРНІЄНКО

- ПАМ'ЯТНА ДОШКА ПРО ПОБУДОВУ
БЛАГОВИЩЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ
КИРИЛІВСЬКОГО МОНАСТИРЯ
(публікація епіграфічної пам'ятки XVIII ст.)** 353

Тетяна КОТЕНКО

- НЕВІДОМИЙ ПЕРЕКЛАД МИХАЙЛА КОМАРОВА
«СВЯТІ КИРИЛО І МЕФОДІЙ, СЛОВ'ЯНСЬКІ
АПОСТОЛИ» (1899)** 360

**БІБЛІОЛОГІЧНА, БОГОСЛОВСЬКА, ІСТОРИЧНА
СПАДЩИНА КМА–КДА**

Сергій ГОЛОВАЩЕНКО

- БІБЛІЙНІ СТУДІЇ В КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ
(XIX – ПОЧ. XX СТ.) У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ:
РЕФЛЕКСІЇ ТА ПРАКТИКИ** 379

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ ТА МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Олена ПОХОДЯЦА

- ІКОНА «ІОАН БОГОСЛОВ З ЖИТІЯМИ»
ЛИПОВАНСЬКОГО ПИСЬМА** 391

Ірина МАРГОЛІНА

- РОДОВА ІКОНА СВЯТИТЕЛЯ ДИМИТРІЯ
РОСТОВСЬКОГО** 403

**СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ДУХОВНОСТІ
В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

Марія ПІРЕН

- ФЕНОМЕН ДУХОВНОСТІ ТА ОСВІЧЕНОСТІ
ЯК ЧИННИК ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ
У ПРОБЛЕМНОМУ СВІТІ** 414

Лариса ПЛАТАШ

**ІНКЛЮЗИВНА ОСВІТА В УКРАЇНІ: РЕФЛЕКСИВНА
ДУХОВНІСТЬ УКРАЇНЦІВ ЧИ ВИРАЖЕНА ГУМАННІСТЬ
ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА?** 423

**НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«КИЇВ – КОНСТАНТИНОПОЛЬ:
ДО ВИТОКІВ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я»**

31 січня 2020 року, м. Київ

Надія НІКІТЕНКО

**КНЯГИНЯ АННА ПОРФІРОРОДНА ЯК ІСТОРИЧНА
ПОСТАТЬ: НА ШЛЯХУ ДО КАНОНІЗАЦІЇ** 439

Протоієрей Сергій КОЛОТ

**ПЕРШІСТЬ КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКОГО
ПАТРІАРХА І АВТОКЕФАЛІЯ ПРАВОСЛАВНОЇ
ЦЕРКВИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ
МІЖПРАВОСЛАВНИХ ВІДНОСИН** 457

Ігор ЛІХТЕЙ

**ВИСВІТЛЕННЯ ПРОЦЕСУ ХРИСТІЯНІЗАЦІЇ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ У НАУКОВОМУ
ДОРОБКУ ФРАНТИШКА ДВОРНИКА** 464

Михайло НЕСІН

**ІНСТИТУТ КИЇВСЬКИХ АРХІМАНДРИТІВ
У ДОМОНГОЛЬСЬКИЙ ПЕРІОД** 488

Протоієрей Михаїл ЙОСИФЧУК, Володимир АР'ЄВ

**ЗНОСИНИ З ВСЕЛЕНСЬКИМ ПАТРІАРХАТОМ
У СПРАВІ ВИЗНАННЯ АВТОКЕФАЛІЇ УКРАЇНСЬКОЇ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ УРЯДОМ УНР** 509

Андрій КРАВЦОВ

**АРХІВИ ПРАВОСЛАВНИХ УСТАНОВ
ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ** 530

Зміст

Протоієрей Віталій КЛОС

**ПЕРШИЙ КИЇВСЬКИЙ АРХІПАСТИР У КОНТЕКСТІ
ОСКОЛЬДОВОГО ХРЕЩЕННЯ РУСИ-УКРАЇНИ 541**

Ірина МАРГОЛІНА

**СВЯТІ КОСТЯНТИН ТА ЄЛЕНА – ПАТРОНИ
КНЯЗІВ-КТІТОРІВ КИРИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ КИЄВА 556**

Мар'яна НІКІТЕНКО

**ДАВНІЙ ЧИН НА ЗАСНУВАННЯ ХРАМУ КРИЗЬ ПРИЗМУ
ІНФОРМАЦІЇ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ПАТЕРИКА.
НОВІТНІЙ ІЄРОТОПІЧНИЙ ПІДХІД 576**

Ірина ВІЛЬЧИНСЬКА

**ІДЕЯ «МОГИЛЯНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ»
В АКАФІСТНИХ СЮЖЕТАХ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ 588**

Протоієрей Іван ГАРАТ

**ІДЕЇ ІСИХАЗМУ У СПАДЩИНІ
«АФОНСЬКОГО СТАРЦЯ» ІВАНА ВИШЕНСЬКОГО 603**

Тамара РЯСНАЯ

**«К СЕМУ ПРОШЕНІЮ ИКОНОПИСНЫЙ МАСТЕР
ВИЛЬМОНСТРАНДСКОЙ КУПЕЦ МАКАР ПЕШЕХОНОВ
РУКУ ПРИЛОЖИЛ». НА ЗАХИСТ МАКАРА ПЕШЕХОНОВА
ЯК РЕСТАВРАТОРА СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ 620**

БІБЛІОГРАФІЯ

Дмитро ГОРДІЄНКО

**ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ ЗБІРНИКІВ «ПРАВОСЛАВ'Я
В УКРАЇНІ» ЗА 2011–2020 РОКИ [ВИПУСКИ І–Х] 634**

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 704

Тамара РЯСНАЯ

**«К СЕМУ ПРОШЕНИЮ ИКОНОПИСНЫЙ
МАСТЕР ВИЛЬМОНСТРАНДСКОЙ КУПЕЦ
МАКАР ПЕШЕХОНОВ РУКУ ПРИЛОЖИЛ».
НА ЗАХИСТ МАКАРА ПЕШЕХОНОВА ЯК
РЕСТАВРАТОРА СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ**

У статті розглядаються і аналізуються окремі події часів реставрації стінопису Софії Київської у сер. XIX ст. під керівництвом академіка Федора Солнцева, що суттєво позначилися на стані збереження фрескового живопису пам'ятки. На основі архівних джерел спростовуються усталені негативні оцінки реставраційних робіт іконописця Макара Пешехонова в Софії Київській. Вперше вводяться до наукового обігу автографи М. Пешехонова, що містять цінну інформацію та характеризують особистість майстра.

Ключові слова: Пешехонов, реставрація, Солнцев, Софія Київська, фрески.

Основні положення цієї статті базуються на матеріалах архівних документів, частину з яких вперше вводимо до наукового обігу. Виявлені матеріали, оригінальні, нешаблонні за змістом, характеризують особистість іконописця Макара Пешехонова і розкривають специфіку умов його роботи в Софії Київській.

Ми розглядаємо події реставрації Федора Солнцева (1843–1853), коли було розкрито і поновлено фрески XI ст. в Софії Київській. Розкривали первісні розписи з-під нашарувань XVIII ст. – олійного живопису, штукатурки, побілки та фарбувань.

Поновлювати фрески запросили петербурзького іконописця Макара Пешехонова як єдиного майстра, здатного впоратися з поставленими завданнями.

Завдання щодо поновлення стародавніх фресок були наступні. Не змінюючи, зберігаючи стару іконографію, старі контури, «заправити» лише ті місця, де фарба «облупилася», стерлася.

Реставратори в наш час називають такі операції художнім тонуванням. Якщо ж було втрачено фрагмент фрескової фігури, багатофігурної композиції чи орнаменту, то необхідно було доповнити втрачену частину, дотримуючись «візантійського стилю» фресок і техніки, наближеної до фрескової.

Чому академік Ф. Солнцев, який відповідав за живописні роботи, вибрав саме Макара Пешехонова?

Відповісти достатньою мірою на це питання неможливо без відомостей про іконописців Пешехонових, які у найбільш повному обсязі зібрані в дослідженнях Жанни Белік. Вважаємо за необхідне стисло, у переказі, навести тут деякі з них¹.

У 1820-ті роки Макар Самсонович Пешехонов (1792 /? 1780/ – 1852) переїздить із Тверської губернії до Санкт-Петербурга. Заснована ним майстерня стає однією з провідних у столиці. Син Макара Самсоновича Василь Пешехонов (1818–1888) у 1856 р. отримав звання іконописця Височайшого двору.

Пешехонові вивчали і зберігали русько-візантійські традиції письма. У той же час Макар Пешехонов і сини справно відвідували виставки Академії мистецтв і були знайомі з усіма новинками мистецького життя.

Пешехонові – старообрядці-єдиновірці. Визнаючи Богослужіння офіційної Церкви, вони отримували можливість працювати. Стель майстерні М. Пешехонова вирізнявся компромісністю: академічну трактовку форми іконописці поєднували з використанням старих іконографічних традицій.

Статус старообрядців підвищувався в середовищі колекціонерів, вчених та істориків старожитностей. Єдиновірці починають активно залучатися до оформлення церковних інтер'єрів у столичних і провінційних православних храмах і монастирях. Роботи Пешехонових були затребувані православними, громадами старообрядців і єдиновірців. Що дуже важливо, серед майстрів артілі були і православні, і старообрядці, і єдиновірці.

Характеристики пешехонівського стилю в іконописі саме як «візантійського» часто зустрічаються у сучасників, у фахових виданнях, приватному листуванні, художній літературі і щоденниках. Їхні твори асоціювалися з візантійським, тобто істинно православним стилем церковного живопису. Роботи іконописців Пе-

¹ *Белик Ж. Г.* Иконописное наследие мастерской Пешехоновых. – Москва: «Индрик», 2011. – 168 с., илл.

пехонових характеризувалися свого часу саме так: «чудовий іконостас у візантійському стилі», «ікони грецького письма», «ікони за стародавніми зразками», «ікони в давньоруському стилі» і т. ін.

Проіснувавши до кінця 1880-х років, майстерня виконала безліч відповідальних замовлень: ікони для іконостасів кафедральних та інших соборів Рибінська, Вольська, Твері, Кирилова, Нової Ладogi, Симбірська, Чистополя, Санкт-Петербурга та міст Санкт-Петербурзької губернії, церкви Мучениці цариці Олександри в Єрусалимі, Воскресенського кафедрального собору в Токіо, домової церкви Демидових у Флоренції, ікони для іконостасів соборних храмів монастирів, наприклад, для собору Троїцько-Стефано-Ульяновського монастиря в Кoмі, ікони для іконостасів дев'яти храмів Валаамського монастиря, незліченні замовлення на окремі ікони.

Іконостас Введенського храму в Києві був виготовлений у Петербурзі, за ескізом В. Пешехонова, який написав до нього всі ікони. Сам художник спеціально приїхав до Києва, щоб встановити іконостас у храмі².

Реставраційні роботи майстерні включають як реставрацію ікон, так і відновлення настінного живопису в Софійському соборі в Києві і церкви Марії Магдалини в Павловську.

Згідно досліджень Ж. Белік іконописна спадщина майстерні втрачена на 99 відсотків. Підписних творів засновника майстерні поки що виявлено лише три – у приватній збірці в Україні, в церкві міста Лаппеенранта у Фінляндії та в селі Большое Большесельського району Ярославської області³.

Результати наших досліджень, що були опубліковані останніми роками, дозволяють нам стверджувати, що Софія Київська зберегла велику кількість живописних робіт М. Пешехонова⁴.

² Киевский Введенский монастырь. Интернет-ресурс. Режим доступа: <https://pravlife.org/ru/content/kievskiy-vvedenskiy-monastyr>

³ Белік Ж. Г. Вк. праця. – С. 82–83.

⁴ Див. основні праці: Рясная Т. Про роботи Макара Пешехонова в Софії Київській // Софійський часопис. Вип.1. Збірник статей за матеріалами VIII міжнародної науково-практичної конференції «Софійські читання», присвяченої 1000-літтю пам'яті великого київського князя Володимира Святославича та святих Бориса і Гліба: 1015–2015. – Харків: «ФOP Дюнова», 2017. – 514 с. – С. 85–101; Рясная Т. М. З історії реставрації стінопису Софії Київської. – К., 2018. – 172 с., іл.; Ряс-

Художні якості, техніка виконання виявлених творів спростовують усталені твердження, що вкоренилися в науковій літературі стосовно здібностей майстра як реставратора стінопису Софійського собору.

Причиною того, що ім'я Макара Пешехонова в контексті подій реставрації Ф. Солнцева отримало негативне звучання, були виключно суб'єктивні чинники. Насамперед – особливе ставлення до вимушеної співпраці зі старообрядцем митрополита Філарета (Амфітеатрова), ревнителя канонів офіційної Церкви, який був проти розкриття фресок XI ст., але не міг суперечити волі імператора. Раніше Ф. Солнцев відсторонив від художніх робіт в Успенському соборі Києво-Печерської лаври улюбленця митрополита – ієромонаха Іринарха, натомість, до роботи зі священними зображеннями у Софійському соборі залучив «розкольник». Звідси – затягування часу з підписанням контракту, невиконання прохань майстра щодо умов праці та видачі грошей, деталізована, прискіплива критика якості його робіт і рівня професійної майстерності, негативна характеристика особистості.

Вагомим фактором, що підживлював висновки науковців, дослідників стародавнього живопису Софії Київської, про незадовільний загальний рівень реставрації Ф. Солнцева, слугували витяги з офіційних протокольних ухвал Комітету, заснованого для відновлення Софійського собору, зміст яких виклав у своїй праці протоієрей Петро Лебединцев⁵.

Тут маємо парадоксальну ситуацію. З одного боку, радянські дослідники однозгідно критикували цей Комітет за його непрофесійний склад та нефахові рішення, з іншого боку – висновки цього ж Комітету щодо незадовільного рівня робіт М. Пешехонова брали на озброєння як незаперечні факти.

Коротко проаналізуємо окремі, найбільш відомі судження про нібито недбале ставлення М. Пешехонова до роботи, його

ная Т. Пешехонов чи Іринарх? Розкриття та поновлення фресок Христорогічного циклу Софії Київської в середині XIX ст. // Могилянські читання 2019. Пам'ять і пам'ятки Мазепиної доби: вивчення, збереження, осмислення. Зб. наук. праць. – К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Видавництво «Фенікс», 2019. – 400 с. – С. 226–231.

⁵ Див.: *Лебединцев П., протоієрей*. Возобновление Киево-Софийского собора в 1843–1853 гг. – К., 1879.

свавільне поводження з живописом та помилки, що він їх припустився під час поновлення фресок Софії Київської. Висновки про безпідставність усіх звинувачень, які наведемо нижче, зроблено нами після вивчення та аналізу об'ємного архівного матеріалу – протоколів засідань Комітету, заснованого для відновлення Софійського собору⁶.

Найпоширенішою є вигадка про те, що всі фрески, поновлені М. Пешехоновим у 1848 р., навесні 1849 р. вкрилися пліснявою і почорніли.

Обвинувачення в «неблагонадійності» М. Пешехонова ретельно виписані в протоколі (журналі) Комітету від 16 грудня 1849 р.⁷ Серед іншого, тут знаходимо пункт про плісняву, що про неї жодного разу не було вказано в більш ранніх документах: «работы произведены... так непрочно и слабо, что писанные прошедшею осенью, к весне покрылись плесенью и почернели»⁸. До цього випадку всі письмово зафіксовані раніше відгуки Ф. Солнцева про роботу майстра були схвальними. У численних протоколах засідань Комітету за весь 1848 рік є багато інформації про те, що М. Пешехонов вправно виконує завдання, означені в контракті. У жовтні, обговорюючи питання оплати, члени Комітету беруть до уваги висновки Ф. Солнцева про те, що роботи живописним майстром виконані дуже добре⁹.

11 квітня 1849 р. Комітет оглядав живопис у соборі, після цього в журналі з'являється запис про те, що живопис на фресках у деяких місцях осипався¹⁰.

Ф. Солнцев прибув до Києва 5 липня 1849 р. і знову виказав позитивну оцінку художнім роботам М. Пешехонова. Останній розпочав працювати з травня. У донесенні від 14 липня Ф. Солнцев зазначив, що уважно роздивився фрески, як поновлені в минулому році до його огляду в жовтні, так і після того, і вважає, що вони перебувають в належному вигляді і міцності, якщо ж в окремих місцях облупився живопис, то це сталося від неналеж-

⁶ Державний архів м. Києва. – Ф. 300: «Комитет по восстановлению Киево-Софийского собора». 1844–1861 pp. – Оп. 1. – Спр. 31.

⁷ Там саме. – Спр. 13. – Арк. 151–155зв., 158–158зв.

⁸ Там саме. – Арк. 152. Варто звернути увагу, що в журналі йдеться лише про частину робіт, і лише тих, що виконувалися восени 1848 р.

⁹ Там саме. – Спр. 5. – Арк. 108зв.–109.

¹⁰ Там саме. – Спр. 13. – Арк. 28.

ної побілки колишньої штукатурки, зробленої *на пробних місцях, що за його розпорядженням вже виправлено*¹¹ (курсив наш. – Авт.). Після цього М. Пешехонов працював ще майже рік, з перервою на зимовий період. За цей час виконав приблизно половину всього обсягу своїх робіт у Софії Київській. Випадків нетривкості поновленого живопису більше не було помічено.

Поновлені фрески М. Пешехонов покривав «вареним маслом», виконуючи виключно розпорядження Ф. Солнцева про необхідність використання оліфи для закріплення та захисту фресок від впливу навколишнього середовища: «... когда все фрески по окончании работ будут покрыты олифою, не предвидится их непрочности»¹². Це було від початку відомо членам Комітету, митрополиту, однак, записи про те, що це була вимога Ф. Солнцева викреслюють з попередніх документів, натомість, протокол від 16 грудня 1849 р. поповнюється ще одним звинуваченням майстра в нібито його самочинному рішенні про покриття живопису оліфою: «По отбытии Г. Академика Солнцева из Киева, Пешехонов для отвращения на краткое время подобной порчи, покрыл все изображения вареным маслом, что не может доставить прочности»¹³. У протоколі йдеться про використання оліфи лише для запобігання порчі, однак, внаслідок довільної інтерпретації змісту документа, в літературі поширюється і вкорінюється думка про те, що весь новий живопис запліснявив, почорнів, і що іконописець наніс покривний шар оліфи для приховування зіпсованого живопису від комісії.

Існують невідповідно документально думки про те, що під час реставрації Ф. Солнцева оліфою просочували розкриті фрески для того, щоб на їхній поверхні краще трималися олійні записи. Загалом, покриття фресок оліфою дослідники оцінюють негативно як один із фактів, що ілюструє невдалу реставрацію. Окремий приклад протилежної думки знаходимо в реставраційному звіті про роботи сер. ХХ ст. в приділі св. св. Антонія і Феодосія. Звіт зберігається в науковому архіві національного заповідника «Софія Київська». Фрескові орнаменти, розкриті з-під щільних олійних записів у західному компартименті, привернули увагу реставраторів дуже добрим станом збереження. У документі зафік-

¹¹ Державний архів м. Києва. – Ф. 300. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 84.

¹² Там саме. – Арк. 84–84зв.

¹³ Там саме. – Арк. 152–152зв.

совано припущення, що від пошкоджень і втрат фарбового шару орнаменти захистив саме покривний шар оліфи.

Питання технології консервації фресок XI ст. належить до компетенції спеціалістів у цій сфері. Щодо ролі М. Пешехонова в історії з закріпленням фарбового шару поновлених ним фресок оліфою, то треба визнати – він, згідно умов контракту, виконував розпорядження керівника художніх робіт.

Перетворення чотирьох світських фігур – частини князівського групового портрета на південній стіні центральної нави Софії Київської – на святих мучениць Софію, Віру, Надію та Любов також не було самовільним вчинком досвідченого іконописця.

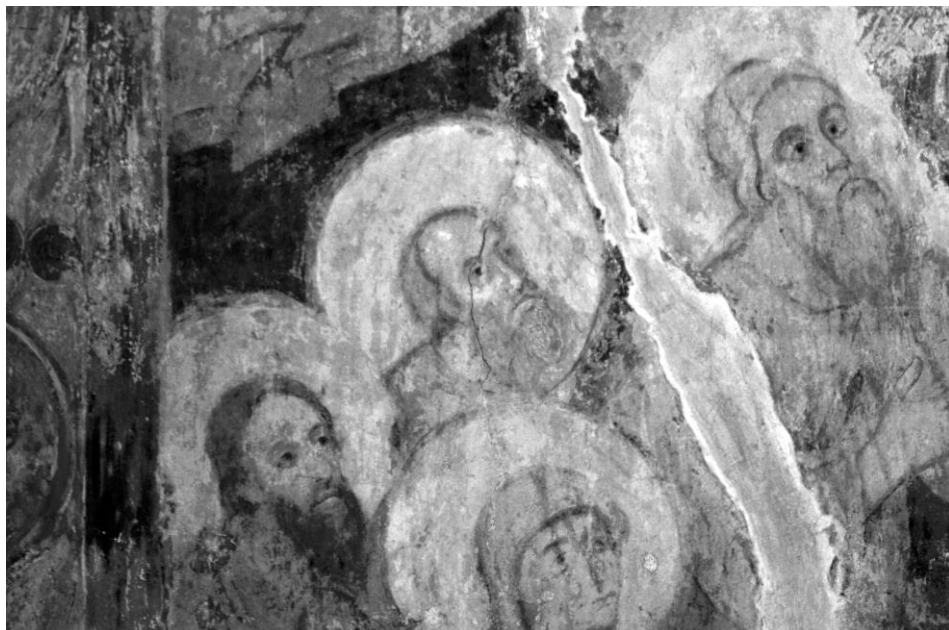
Вважаємо некоректними розповсюджені докори на адресу Ф. Солнцева і М. Пешехонова в тому, що вони були настільки некомпетентні, настільки недбало поставилися до роботи, що не розгледіли князівського вбрання, припустилися грубої помилки, переплутавши зображення знатних світських персонажів зі святими мученицями. Насправді, зміна образів не була результатом некомпетентності чи недбалості академіка та іконописця. Діяла офіційна заборона на світські зображення у храмі. Згідно указу Святейшого Синоду від 30 листопада 1832 р. за № 11 557, що оголошував волю імператора, не дозволялося в церквах мати жодних зображень, окрім святих образів.

Так з'являються лики мучениць замість портретів дітей князя. Заміна сюжету відбулася з офіційного дозволу чи, навіть, вимоги. Першим автором-виконавцем цієї трансформації був М. Пешеховов. До альбому «Древности Российского Государства» увійшли рисунки-копії обох варіантів, початкового і поновленого, що не є технічною помилкою, обидва позначені одним номером.

Ще одним приводом для гострої критики майстра послугували події, що відбувалися навколо поновлення фрески «Зішестя в ад»¹⁴, коли «негласним оглядом» було виявлено невідповідність форми написаного М. Пешехоновим хреста його формі на початковій фресці. Велику частину цієї композиції, що була втрачена, М. Пешехонов домалював (гора і чотири фігури) за власною реконструкцією, застосувавши техніку, наближену до фрескової. На вцілilлй частині композиції зображення хреста (чи древка) у руці Христа майже не збереглося, тому іконописець нама-

¹⁴ Про це детально див.: *Рясная Т. М.* З історії реставрації... – С. 13–18.

лював поверх ледь помітних контурів чіткий хрест, додавши поперечини та обравши колір фарб на свій розсуд. Такі дії, як додавання втрачених частин чи надання яскравості старому стертому зображенню, суперечать принципам сучасної реставрації, але на той час вимоги були іншими, перед майстрами ставилося завдання відновити цілісність зображень, при цьому триматися старих контурів.

Реставраційна вставка на композиції «Зішестя в ад». Фрагмент.
Робота Макара Пешехонова. 1849 р. Фото Ігоря Гвоздовського. 2018 р.

Після відсторонення М. Пешехонова композицію «Зішестя в ад» поновили олійними фарбами. В остаточному варіанті поновлення у Христа в руці з'явився сувій, що суперечить іконографії цього Воскресенського сюжету.

Митрополит мав розмову з майстром з приводу допущених останнім довільних відхилень: окрім появи «розкольницького хреста» на фресці «Зішестя в ад», помічено було на сусідній композиції «Явлення Христа жонам-мироносицям» двоперстя замість розкритої долоні Христа. У офіційному документі відповідь М. Пешехонова на питання митрополита про причини змін контурів зображень представлено у формі грубих, зневажливих вислов-

лювань: «не его митрополита дело смотреть за возобновлением фресков»¹⁵.

Після вивчення письмових звернень майстра до митрополита та інших членів Комітету маємо вагомі підстави не довіряти звинувачувальному протоколу. Важко повірити, що богобоязливий, смиренний іконописець міг у зневажливій формі відповісти владиці. Про те, що нагляд за художніми роботами не є справою ані митрополита, ані Комітету, що оцінювати роботи М. Пешехонова повинен лише Ф. Солнцев, є записи в численних протоколах, у яких розглядалися питання поновлення фресок. На цьому щоразу наполягав Комітет, викликаючи Ф. Солнцева до Києва, знімаючи з себе відповідальність. Тобто, за змістом відповідь М. Пешехонова повторювала положення, записані в контракті, але, на нашу думку, була висловлена у ввічливій формі. Про пієтет майстра до владики свідчить наведений в кінці статті документ № 2.

Ми розглянули лише окремі дискусійні питання, що стосуються об'ємної, маловивченої важливої теми – реставрації стінопису Софії Київської 1843–1853 рр. Багато питань, що стосуються одного з виконавців художніх робіт, Макара Пешехонова, його ролі у поновленні живопису собору, іконописного спадку його майстерні в Софії Київській, залишаються відкритими. Дослідження теми продовжується. Попередні висновки, що на цей час вже опубліковані, потребують критичних зауважень спеціалістів, уточнень, доповнень.

У назві статті ми використали цитату з документа, де майстер називає себе Вільманстрандським купцем¹⁶. Вільманстранд – сучасне фінське місто Лаппеенранта. Коли Велике князівство Фінляндське входило до складу Російської імперії, місто йменувалося саме так – Вільманстранд. У Петербурзі була вулиця – Вільманстрандська, названа так, тому що купці з Вільманстранда купували там земельні ділянки. Після розпаду Російської імперії місто увійшло до складу Фінляндії.

Нижче публікуємо три документи. Документи зберігаються у Державному архіві м. Києва (ф. 300). Публікуються мовою оригіналу зі збереженням пунктуації оригіналу.

¹⁵ Державний архів м. Києва. – Ф. 300. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 152.

¹⁶ Там саме. – Спр. 10. – Арк. 140.

ДОКУМЕНТИ

№ 1.

Лист-прохання Макара Пешехонова до Писарева Миколи Еварестовича (1807–1884), правителя канцелярії Київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора (Дмитра Гавриловича Бібікова). На той час М. Писарев був членом Комітету, заснованого для відновлення Софійського собору. Лист датований 6 березня 1848 р.

*Ваше Превосходительство
Милостивейший Государь
Николай Еварестович*

С наступившей Святой Четверодесятницей Ваше Превосходительство поздравить честь имею, да сподобит Бог достигнуть Светлого его воскресения. В ожидании прибытия в С. Петербург Вашего Превосходительства, протекла зима, в которое время я надеялся лично объяснить о будущем, в предстоящей весне моем приезде в Киев на возобновление фресков в Киево Софийском соборе.

Между тем от Отца Ключаря уведомился об одном недоумении.

Господином Федором Григорьевичем было предложено, чтобы возобновление фресков не прежде было начато, как по окончании всех других работ и после совершенной настилки полов. Но этой настилки иначе нельзя сделать, как по снятии лесов, которые необходимы при возобновлении фресков, поэтому Отец Протоиерей полагал выгоднее и успешнее подготовить надлежащим образом пол к настилке его чугунными плитами, т. е. утрумбовать и выложить кирпичом, не снимая лесов, а снятие их и настилку чугунных плит произвести по окончании фресков. Таким образом, с одной стороны скорее могу приступить к работам не опасаясь повреждения их пылью от устройства полов, а с другой Комитет избежит от излишних расходов от снятия и вторичной постановки и снятия лесов, каковое Отца Протоиерея письмо я показывал Г-ну Федору Григорьевичу, которой объявил, что бывшее его предположение Комитет по своему соображению как

находит удобнее, то и может изменить, и он со своей стороны на сие согласен на отправку мою в мае сего года в Киев для возобновления фресков в соборе.

Я письмом от 6 февраля уведомлял Отца Протоиерея, который 20-го в письме между прочим уведомляет меня, что Федор Григорьевич при представлении Комитету своих рисунков, он ничего не упомянул касательно начинания работ моих, а потому Комитет без его мнения едва ли решится вызвать меня к производству работ. Я и сие письмо показывал Г-ну Солнцеву, который подтвердил, что Комитет когда пришлет к нему Предписание, тогда он и сделает свое распоряжение о моей отправке в Киев. О чем 3-го сего марта я писал к Отцу Протоиерею.

Ныне же к Вашему Превосходительству обращаюсь с всеподданнейшею моею усерднейшею просьбою, Благоволите содействовать в отношении Комитета к Федору Григорьевичу с испрошением от Вас надлежащего приказа ехать мне мастеру Пешехонову на исправление открытых фресков в Киево Софийском соборе и приступить к работам сего лета.

В полной уверенности на Милостивое участие к моей всенижайшей просьбе, с совершенным почтением пребыть честь имею

Вашего Превосходительства

покорный слуга иконописец

Макар

Пешехонов.

6-го марта

1848-го года С. Петербург

*квартир. по Лиговскому каналу против Кузнецкого Моста
в доме наследников Г-д Галченковых № 249-м*

*Державний архів м. Києва. – Ф. 300. – Оп. 1. – Спр. 12. –
Арк. 117–118, автограф*

№ 2.

3 квітня 1848 р. М. Пешехонов, письмово звертаючись до митрополита Філарета (Амфітеатрова): «цілую серцем радісно покликаючи Христос Воскресе, і хартії моїй цій цілувати Ваші святи-

тельські руки доручаю», просить посприяти найскорішому відправленню його до Києва.

№ 3

Высокопреосвященный Владыко Милостивейший Архиепископ и Отец

Вступая к воспоминанию Искупителя нашего страданий, с желанием не осужденно достигнуть и поклониться Святому его Воскресению, приемлю смелость поздравить Ваше Высокопреосвященство с торжественнейшим праздником Праздником Светлого воскресения Христова, целую сердцем радостно зывая ХРИСТОС ВОСКРЕСЕ, и хартии моей сей лобызать Ваши Святительские руки поручаю, с искренним моим желанием да сподобит Господь молитвами присно Девы Богородицы дни сей Священной Пасхи, Вашему Высокопреосвященству торжественно и в будущие времена препровождать на многие лета.

Готовлюсь к возобновлению в Киево Софийском Соборе Святительской Кафедры Вашей, открытой по стенам древности в непремennom чаянии с открытием лета приступить, но сверх ожидания удержан представлением от Г-на Федора Григорьевича Солнцева Комитету, чтоб возобновление фресков не прежде было начато, как по окончании всех других работ, и по совершенной настилке полов, о чем я в генваре из письма Его высокопреподобия ключаря Собора известился и Его письмо показал и объяснил Г-ну Солцеву, который сие изменить согласился и приказал мне к Отцу Протоиерею отписать, чтоб Комитет которому на месте усматривать к лучшему виднее, а посему и прислал бы свое к нему требование меня Пешехонова на сие лето к работам. Г-н Солцев обещает весною отправить, и летом сам приехать в Киев, о чем я к Протоиерею Отцу Ключарю как на его письмо, так и на подобные по Собору предметы и сомнения моими письмами с резонными пояснениями уведомлял подробно.

Ныне с всепокорнейшею просьбою припадая к Святительским Стопам умоляю Ваше Высокопреосвященство, Благоволите повелеть Комитету немедленно учинить отношение к Его Высокоблагородию Г-ну Солцеву, да соизволит сею весною отправить меня к возобновлению открытых фресков в Киево Софийском Со-

боре, в котором с Святительского Благословения при содействии Божией помощи все потщусь доверие высшего Правительства оправдать в полной мере.

*Вашего Высокопреосвященства
всепокорнейший слуга
иконописец, Макар Пешехонов.*

*апреля 3-го дня
1848-го года
С. Петербург.*

*Державний архів м. Києва. – Ф. 300. – Оп. 1. – Спр. 12. –
Арк. 122–122зв., автограф*

№ 3

Проханья М. Пешехонова про звільнення від 24 червня 1850 р.

*В Комитет Учрежденный для возобновления
Киево Софийского Кафедрального Собора*

*Иконописного Мастера
Макара Пешехонова*

Прошение.

По расстроенному моему здоровью в возобновлении открытых по стенам Собора фресков, смотрение за работами не могу иметь, а мастеров на кого бы мог расположиться в виду не имею, и дабы не подвергнуть себя взысканию в неисполнении по контракту моей обязанности, покорнейше прошу Комитет, уволить меня от предстоящей работы, снабдив меня следуемым количеством денег за произведенные работы по поданному мною счету 28-го ноября прошлого года, расчет уточнить.

*Иконописный мастер
Вильмонстрандской купец, Макар Пешехонов.*

*Июня 24 дня
1850-го года.*

*Державний архів м. Києва. – Ф. 300. – Оп. 1. – Спр. 12. –
Арк. 124, автограф*

Tamara RYASNAYA

**«TO THIS APPLICATION ICON-WRITING MASTER OF
WILLMONSTRAND MASTER MAKAR PESHEKHONOV
APPLIED HAND». IN PROTECTION OF MAKAR
PESHEKHONOV AS A RESTORER OF ST. SOPHIA IN KYIV**

The article considers and analyzes some events during the restoration of the fresco of St. Sophia in Kyiv under the leadership of Academician Fedor Solntsev, which significantly affected the state of preservation of the frescoes of the monument in August of the 19th century. On the basis of archival sources, the author refutes the established negative assessments of the restoration works of the icon painter Makar Peshekhonov in St. Sophia in Kyiv. For the first time several autographs of M. Peshekhonov, which contain valuable information and characterize the personality of the master, are introduced into scientific circulation.

Keywords: *Peshekhonov, restoration, Solntsev, St. Sophia in Kyiv, frescoes.*

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ПРАВОСЛАВ'Я В УКРАЇНІ

До 400-річчя з часу відновлення православної ієрархії
Київської митрополії Єрусалимським патріархом
Феофаном.

Збірник статей

Макетувальник – *Дмитро Гордієнко*

Палітурка – *Микола Ярмусь*

Світлини кольорової вклейки – *протоієрей Іван Сидор*

Київська православна богословська академія
вул. Трьохсвятительська, 6
м. Київ, 01601

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
вул. Трьохсвятительська, 4
м. Київ, 01001

Підписано до друку 25.03.2021 р.

Формат 70×100/16. Папір офсетний.

Гарнітура Century Schoolbook. Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 42,0. Обл. вид. арк. 44,0

Наклад 200 примірників.